

УДК 811.161.2'282.2(477.65+477.73/.74)'373.2:636.1

С. С. Поліщук,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
аспірант кафедри української мови

ЛЕКСИКА КОНЯРСТВА В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОВОРІВ СЕРЕДЬНОГО НАДБУЖЖЯ

У статті здійснено лексико-семантичний аналіз найменувань коней. Джерелами фактичного матеріалу послуговували польові записи, здійснені в 65 населених пунктах середньонадбузького ареалу. Зроблено висновок, що зафіксовані номінації тісно пов'язані з літературними відповідниками, хоч і мають фонетичні та лексико-семантичні відмінності.

Ключові слова: лексема, семема, конярство, говірка, середньонадбузький ареал, Середнє Надбужжя.

Солідний практичний матеріал для аналізу українського діалектного континууму становить сільськогосподарська лексика, яка, тісно поєднуючись із культурою та світоглядом наших предків, відображає традиційно найдавніші заняття людини рослинництво і тваринництво, акцентуючи на необхідності її збереження і якнайретельнішої наукової кваліфікації. Наразі нас цікавить тваринницька лексика українських говорів, дослідження якої вже знайшли своє місце в працях К. Д. Глуховцевої, П. Ю. Гриценка, Г. О. Козачук, М. С. Кушмет, М. В. Никончука, Л. С. Терешко, Н. П. Шеремети та ін. Проте в цьому аспекті залишаються неопрацьованими говори Середнього Надбужжя, які функціонують на межі зіткнення південно-західного і південно-східного

наріч української мови, що визначає значний науковий інтерес до їхнього вивчення та **актуальність** нашої публікації.

Метою статті є здійснення лексико-семантичного аналізу назв реалій, пов'язаних із номінацією коней, що функціонують у говорах Середнього Надбужжя. Поставленої мети досягасмо, вирішуючи такі **завдання**, як запис у визначених говірках і введення до наукового обігу найменувань, характерних для конярства, та здійснення лексико-семантичного аналізу зібраних одиниць говіркового мовлення. **Об'єкт** вивчення – найменування коней, зафіксовані в східнопоміській групі говорів південно-західного та західностеповій групі говорів південно-східного наріч української мови, **предмет** дослідження – лексико-семантичні особливості цих номінацій. **Джерелами** фактичного матеріалу послуговували польові записи, здійснені в 65 населених пунктах середньонадбузького ареалу протягом 2014 – 2016 рр.

Однією з основних галузей тваринництва є конярство, що займається розведенням і використанням коней. Виникло воно в країнах Європи та Азії у 4 ст. до н. е. Свійські коні, які вирізняються з-поміж інших тварин доброю тягловою силою, тривалий час були незамінними для сільського господарства та відігравали значну роль у військовій справі [2]. В Україні, особливо в роки колгоспної системи, коней використовували під час різноманітних транспортних дій для обслуговування рослинництва й тваринництва. Наприклад: [в'їялки ўруч'ну 'перш'і кру'тили // 'корба / і / кру'тили // а^то'ді ўже п'ішли ки'рати / 'к'ін'ми кру'тили / от // 'кон'і хо'дили і^кру'тили ці в'їялки // а^то'ді ўже п'ішли тракто'ра / от / та^ї тракто'ра кру'тили ці в'їялки //] (Хащ.) чи [т'і'к / ко'лис' ни^було 'цего / ко'лис' ни^було цих то'к'іў // дес' ца^пол'і / там моло'тарку пос'тавили дес' 'сирит 'пол'а / wo'зити^ш маш'и'н'іў ни^було / 'к'ін'ми ўс'о ро'били //] (Черв.). Нині основна функція цих тварин не змінилася, проте завдяки науково-технічному прогресу зменшилась численність їх використання на важких господарських роботах. Мешканцям Середнього Надбужжя лексика конярства відома, хоч із часом поголів'я коней у досліджуваних населених пунктах значно зменшилось: [ос^талос' три ко'н'аки

на^аси^ило і^іто^о ў^учасном ха^аз^заіств^і //] (Калм.). Коней мало, але значення ‘гурт коней’ добре відоме. Реалізується воно словом *та'бун* (Бал.; Бирл.; В. Кир.; Джул.; Кидр.; Луг.; М. Кир.; Осіів.; Пот.; Гай.-1; Гай.-2; Банд.; Берез.; Берест.; Дол.; Жак.; Зав.; Каз.; Кот.; Мош.; Сальк.; Солг.; Солом.; Тауж.; Ташл.; Хащ.; Чем.; Черв.; Ульянов.; Богд.; В. Тр.; Вільх.; Йос.-1; Кош.-Ол.; Меч.; Саб.; Синиц.; Калм.; Піщ.; Ухож.; Г. Пер.; Савр.; Вільш.; Дуб.; Йос.-2; Кам.; Конц.; Нед.; Осич.; Пол.; Слюс.; Кр. Оз.; Красн.; К. Лоз.; Перв.; Кін.; Підгор.; Чаус Др.; Благ.; З. Пол.), зменшено-пестливою формою *та'бун'чик* (Став.) і лексемою *стадо* (М. Кир.; Став.; Уст.; Флор.; Банд.; Сінк.; Савр.; Дуб.; Бур.). Розрізень між говорами і літературною нормою немає: *табун* – гурт копитних тварин (коней та ін.) [4, т. 10, с. 11]; *стадо* – група тварин (переважно одного виду, віку і т. ін.), об'єднаних із певною господарською метою (для утримання, нагулу, відгодівлі тощо) [4, т. 9, с. 636]. Слід зазначити, що слово *табун* походить із тюркських мов [2, т. 5, с. 500], а лексема *стадо*, успадкована від праслов'янської мови, у якій вважається прагерманським запозиченням [1, с. 243].

Зоологічна назва *кінь* (*Equus L.*) успадкована від праслов'янської **kony* [2, т. 2, с. 448]. Значення загальної назви цих тварин в обстежених говірках реалізується словами *к'ін* (ВНП) та *ко'н'ака* (Каз.; Кот.; Чем.; Вільх.; Меч.; Калм.; Піщ.; Перв.; З. Пол.), що відповідає нормам літературної мови, де *кінь* – велика свійська однокопита тварина, яку використовують для перевезення людей і вантажів [4, т. 4, с. 167], а *коняка* – розмовний варіант слів *кінь* і *кобила* [4, т. 4, с. 277]. Розрізнення між літературною мовою та говіркою спостерігаємо у випадках реалізації семими ‘кастрований самець у коней’, яка в говорах середньонадбузького ареалу реалізується в лексемі *к'ін'* (Бал.; Бирл.; В. Кир.; Джул.; Кидр.; Луг.; М. Кир.; Осіів.; Пот.; Став.; Уст.; Флор.; Гай.-1; Банд.; Берез.; Берест.; Жак.; Зав.; Каз.; Кот.; Сальк.; Солг.; Солом.; Тауж.; Ташл.; Хащ.; Чем.; Черв.; Ульянов.; Богд.; В. Тр.; Вільх.; Йос.-1; Кош.-Ол.; Меч.; Саб.; Синиц.; Сінк.; Калм.; Піщ.; Ухож.; Г. Пер.; Савр.; Вільш.; Дуб.; Йос.-2; Кам.; Конц.; Нед.; Осич.; Пол.; Слюс.; Кр. Оз.; Бур.; Красн.; К. Лоз.; Перв.; Кін.;

Підгор.; Чаус Др.; Благ.; З. Пол.), зменшено-пестливій формі *коник* (Став.; Чем.; Конц.; Осич.) та словосполученнях *каст'рований к'ін'* (Жак.; Черв.; Осич.; Підгор.); *каст'р'іруваний к'ін'* (Хаш.; Чем.; Вільх.; Дуб.); *чишчи'ний к'ін'* (Осич.); *робочий к'ін'* (Гай.-2; Мош.; Чем.; Черв.; Вільх.; Саб.; Красн.; В. Кир.); *прос'тий к'ін'* (Жак.; Чаус Др.). До словникової статті слова *кінь*, яку ми розглянули вище, значення ‘кастрований самець у коней’ не входить. Дехто розкриває цю семему лексемою *мерин* (Зав.; Солг.; Чем.; Саб.; Вільш.; Осич.; В. Кир.), пояснюючи, що [‘мерин / це трудо'вві к'ін' //] (Вільш.), та її фонетичними еквівалентами *мерен* (Саб.; Благ.; К. Лоз.), *мер'ін* (Пот.), *мер'ен* (Ташл.; Меч.; Калм.); використовують і слово *каст'рат* (Дол.; Кін.; Чаус Др.). У цих випадках говори середньонадбузького ареалу зберігають зв'язок із літературною мовою, де *мерин* – кастрований жеребець [4, т. 4, с. 678], а *кастрат* – той, кому видалено статеві залози [4, т. 4, с. 115]. Звернемося до етимології слова *мерин*, яке, очевидно, є запозиченням із монгольських мов. У російській мові значення ‘кастрований жеребець’ реалізується словом *мерин*, застаріле *мерен*, білоруській – *мерын* і т. д. [2, т. 3, с. 442]. Слова *каструвати*, *кастрат*, *кастрація* запозичені через польське посередництво з латинської мови: латинське *castro* ‘підрубую, підрізую; каструю’ споріднене з давньоіндійським *śasati* ‘ріже’, праслов'янськими *česati*, *kosa*, українськими *чесати*, *коса* [2, т. 2, с. 400]. Семема ‘некастрований самець у коней’ реалізується у слові *жеребець* (Бал.; Бирл.; В. Кир.; Джул.; Кидр.; Луг.; М. Кир.; Став.; Флор.; Гай.-2; Зав.; Каз.; Хащ.; Чем.; Ульянов.; Богд.; Саб.; Г. Пер.; Нед.; Пол.; К. Лоз.; Перв.; Підгор.; Чаус Др.; Благ.; З. Пол.), що на лексичному рівні співвідноситься з літературною нормою, де *жеребець* – самець кобиля [4, т. 2, с. 520], проте фіксуємо низку фонетичних відмінностей: *же^ере^ебец^ь'* (Солом.; Ташл.; Вільш.; Кр. Оз.; Бур.; Красн.); *же^ере^е'^ебец^ь'* (Чем.; Черв.); *же^ере^е'^ебец^ь'* (Кот.; Вільх.; Дуб.; Конц.; Кін.); *жи^ире^и'^ибец^ь'* (В. Тр.; Осич.); *жи^ири^и'^ибец^ь'* (Богд.; Осич.; Слюс.; Савр.); *жи^ири^и'^ибец^ь'* (Пот.; Уст.; Банд.; Берез.; Берест.; Дол.; Жак.; Мош.; Сальк.; Солг.; Тауж.; Чем.; Йос.-1; Кош.-Ол.; Меч.; Саб.; Синиц.; Сінк.; Калм.; Піщ.; Ухож.; Вільш.; Дуб.; Йос.-2; Кам.);

жири'бец' (Осіїв.; Благ.; Чем.); *'жереб'* (Нед.). Найменування тварини *жеребець* має праслов'янське коріння **žerb-* < **gerb-*. У російській мові його еквівалентом є слово *жеребѣцъ*, білоруській – *жарабѣцъ*; польській – *żrebec*; чеській – *hřebec, hřibě* і т. д. [2, т. 2, с. 194]. Крім цього, семема 'некастрований самець у коней' реалізується в словосполученнях: *ни'каст'рований к'ін'* (Слюс.); *нико'стр'іруваний к'ін'* (Дуб.); *никаст'р'іруваний коник* (Берез.).

Зіставлення лексеми *кобила* 'самиця коня; знаряддя праці або спорту, схоже на коня' з праслов'янською *kobyła* 'кобила; знаряддя або предмета, схожа на коня' та латинськими *caballus* 'кінь, особливо робочий; шкапа', *cabō* 'мерин' не виявило їх взаємного зв'язку. Існують припущення, що це мандрівний термін малоазійського чи фракійського походження [2, т. 2, с. 476-477]. В українській літературній мові розглядуване слово вказує насамперед на самку жеребця, лошицю [4, т. 4, с. 200]. У говорах Середнього Надбужжя значення 'самиця жеребця' реалізується в лексемі *ко'била* (ВНП), у її зменшено-пестливій формі *ко'билка* (Берез.; Берест.; Тауж.; Конц.; Осич.; Перв.) або ж у слові *ко'н'ака* (Жак.; Кот.; Ташл.; Меч.; Синиц.; Калм.; Піщ.; Вільш.; Дуб.; Ковц.; Осич.; Бур.; Перв.; Благ.; З. Пол.). У поодиноких випадках фіксуємо назви *ло'шиця* (Каз.); *жерев'я'ниця* (Нед.) і *с'тидни'ця* (Савр.). Поряд із тим, лексема *ко'била*, крім відомого в літературній мові та всіх досліджуваних нами говірках значення 'самиця жеребця', реалізується у семемі 'молода самка коня, яка не парувалася' (Джул.; Зав.; Каз.; Солг.; Хащ.; Чем.; Ульянов.; Саб.; Синиц.; Г. Пер.; Савр.; Йос.-2; Бур.; Красн.). План вираження останньої семими розширюється, реалізуючись у словосполученнях *моло'да ко'била* (Осіїв.; Гай.-1; Кот.); *моло'да ко'н'ака* (Кот.) та лексемі *ко'билка* (Банд.; Берест.; Мош.; Тауж.; Вільш.; Йос.-1; Кош.-Ол.; Меч.; Синьк.; Піщ.; Конц.; Нед.; Осич.; Бур.; Перв.); *кови'л'ча* (Осич.); *ко'н'ака* (Синиц.). Диференціацію розглядуваних значень спостерігаємо в говірках, де молода самка коня відома як *ло'шиця* (В. Кир.; Кидр.; Осіїв.; Пот.; Став.; Уст.; Флор.; Банд.; Берез.; Берест.; Дол.; Жак.; Зав.; Каз.; Кот.; Сальк.; Солом.; Тауж.; Ташл.; Чем.; Черв.; Ульянов.; В. Тр.; Меч.; Саб.; Синиц.; Синьк.; Калм.; Ухож.; Савр.; Вільш.; Дуб.; Йос.-2; Кам;

Нед.; Осич.; Пол.; Кр. Оз.; К. Лоз.; Кін.; Підгор.; Чаус. Др.; Благ.; З. Пол.); *ло'шичка* (Кидр.; Луг.; М. Кир.; Берез.; Богд.; Вільш.; Дуб.; Осич.; Слюс.); *ло'шиха* (Гай.-2) та *ло'ша* (Кидр.; Берез.; Вільш.; Йос.-1; Кош.-Ол.; Меч.; Синьк.; Піщ.; Вільш.; Дуб.; Осич.; Перв.); *лоши'н'а* (Пол.) і, в окремих випадках, – *молод'н'ак* (Бирл.; Підгор.); *на'гулка* (Вільш.); *жи'ри'н'чишка* (Савр.).

Слова *лошá* 'маля коня' та однокореневі йому *лошáк* 'молодий кінь', *лошиця* 'молода кобила' вважаються давніми запозиченнями з тюркських мов [2, т. 3, с. 296]. У говорах середньонадбужького ареалу семема 'маля коня' реалізується в слові *ло'ша* (ВНП) // [гоїда / гоїда / гоїда'ша / де ко'билка / там ло'ша /л] (Берез.), пестливій формі *ло'шатко* (Джул.; Кидр.; Пот.; Банд.; Берез.; Берест.; Сальк.; Солом.; Тауж.; Чем.; Ульянов.; В. Тр.; Саб.; Синиц.; Піщ.; Г. Пер.; Савр.; Вільш.; Дуб.; Осич.; Пол.; Красн.; Перв.; Кін.; Благ.; З. Пол.), і в лексемі *молод'н'ак* (Кот.; Підгор.). Обов'язковим у більшості обстежених говорів є розрізнення лошаг стосовно статі, де осіб чоловічого роду позначають лексемами *же'ребчик* (Мош.; Солг.; Чем.); *же'репчик* (Гай.-1; Гай.-2; Зав.; Черв.; К. Лоз.; Підгор.; Чаус. Др.; З. Пол.); *же'репчик* (В. Кир.; Кидр.; Дуб.; Кін.); *жи'ребчик* (Сальк.; Кам.; Чем.); *жи'репчик* (Джул.; Саб.; Синиц.; Синьк.; Калм.; Йос.-2; Благ.); *коник* (Банд.; Бирл.; Луг.; М. Кир.; Осіїв.; Став.; Уст.; Флор.; Берез.; Дол.; Жак.; Зав.; Каз.; Кот.; Солом.; Хащ.; Чем.; Ульянов.; В. Тр.; Вільш.; Йос.-1; Кош.-Ол.; Меч.; Піщ.; Ухож.; Г. Пер.; Савр.; Вільш.; Йос.-2; Кам.; Кам.; Нед.; Осич.; Пол.; Слюс.; Кр. Оз.; Бур.; Красн.; Перв.); *ло'шак* (Бал.; Пот.; Берест.; Тауж.; Ташл.; Богд.; Кам.; Осич.; К. Лоз.); *лоша'чок* (Ташл.); *х'лопчик* (Бур.). Маля коня жіночої статі називають *ло'шичка* (В. Кир.; Кидр.; Став.; Флор.; Берез.; Зав.; Чем.; Богд.; Саб.; Ухож.; Вільш.; Дуб.; Йос.-2; Осич.; Пол.; Благ.); *ло'шиця* (Пот.; Берест.; Тауж.; Ташл.; Чем.; Кам.; Осич.); *лоши'н'а* (Дуб.; Пол.); *ко'билка* (Бал.; Бирл.; Джул.; Луг.; М. Кир.; Осіїв.; Уст.; Гай.-1; Гай.-2; Банд.; Дол.; Жак.; Зав.; Каз.; Кот.; Мош.; Сальк.; Солг.; Солом.; Хащ.; Чем.; Черв.; Ульянов.; В. Тр.; Вільш.; Йос.-1; Кош.-Ол.; Меч.; Синиц.; Синьк.; Калм.; Піщ.; Г. Пер.; Савр.; Вільш.; Дуб.; Кам.; Нед.; Пол.; Слюс.; Кр. Оз.; Бур.;

Красн.; К. Лоз.; Перв.; Кін.; Чаус. Др.; Підгор.; З. Пол.); 'самочка (З. Пол.); 'д'їучинка (Бур.).

Під час дослідження зібрано та описано 50 назв (враховуючи словосполучення та фонетичні еквіваленти деяких слів) на позначення реалій, пов'язаних із номінацією коней, у говірках середньонадбужького ареалу. З усього сказаного випливає, що зафіксовані лексеми тісно пов'язані з літературними відповідниками, хоч і мають фонетичні та лексико-семантичні відмінності. У подальшому плануємо продовжити вивчення українських говорів Середнього Надбужжя на матеріалі лексики тваринництва.

Література

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: [навч. посіб.] / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К.: Академія, 2006. – 368 с.
2. Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1985, 1989, 2006. – Т. 2, 3, 5.
3. Конярство // Українська Радянська Енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://leksika.com.ua/18810320/ure/konyarstvo>
4. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1971, 1973, 1978, 1979. – Т. 2, 4, 9, 10.

Обстежені населені пункти

Вінницької обл. Бершадського р-ну – с. Баланівка (Бал.); с. Бирлівка (Бирл.); с. Велика Киріївка (В. Кир.); с. Джулинка (Джул.); с. Кидрасівка (Кидр.); с. Лугова (Луг.); с. Мала Киріївка (М. Кир.); с. Осіївка (Осіів.); с. Поташня (Пот.); с. Ставки (Став.); с. Устя (Уст.); с. Флорине (Флор.). Кіровоградської обл. Гайворонського р-ну – м. Гайворон (Гай.-1); с. Гайворон (Гай.-2); с. Бандурове (Банд.); с. Березівка (Берез.); с. Берестяги (Берест.); с. Долинівка (Дол.); с. Жакчик (Жак.); смт Завалля (Зав.); с. Казавчин (Каз.);

с. Котовка (Кот.); с. Мошене (Мош.); с. Салькове (Сальк.); с. Солгутове (Солг.); с. Соломія (Солом.); с. Таужне (Тауж.); с. Ташлик (Ташл.); с. Хашувате (Хаш.); с. Чемерпіль (Чем.); с. Червоне (Черв.); Ульяновського р-ну – м. Ульяновка (Ульян.); с. Богданове (Богд.); с. Великі Трояни (В. Тр.); с. Вільхове (Вільх.); с. Йосипівка (Йос.-1); с. Кошаро-Олександрівка (Кош.-Ол.); с. Мечиславка (Меч.); с. Сабатинівка (Саб.); с. Синицівка (Синиц.); с. Синьки (Синьк.); Вільшанського р-ну – с. Калмазове (Калм.). Одеської обл. Балтського р-ну – с. Піщана (Піщ.); с. Ухожани (Ухож.); Любашівського р-ну – с. Гвоздавка Перша (Г. Пер.); Савранського р-ну – смт Саврань (Савр.); с. Вільшанка (Вільш.); с. Дубинове (Дуб.); с. Йосипівка (Йос.-2); с. Кам'яне (Кам.); с. Концеба (Конц.); с. Неділкуве (Нед.); с. Осички (Осич.); с. Полянецьке (Пол.); с. Слюсареве (Слос.). Миколаївської обл. Кривоозерського р-ну – смт Криве Озеро (Кр. Оз.); с. Бурилове (Бур.); с. Красеньке (Красн.); с. Курячі Лози (К. Лоз.); Первомайського р-ну – м. Первомайськ (Перв.); с. Кінецьпіль (Кін.); смт Підгородна (Підгор.); с. Чаусове Друге (Чаус. Др.); Арбузинського р-ну – с. Благодатне (Благ.); с. Зелена Поляна (З. Пол.). Усі населені пункти (ВНП).

С. С. Полицук,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка

ЛЕКСИКА КОНЕВОДСТВА В КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОВОРОВ СРЕДНЕГО НАДБУЖЬЯ

Статья посвящена лексико-семантическому анализу наименований лошадей, зафиксированных в говорах средненадбужьского ареала, которые функционируют на рубеже юго-западного и юго-восточного наречий украинского языка. Источниками фактического материала послужили полевые записи, осуществленные в 65 населенных пунктах Среднего Надбужья. В публикации используются сокращения обследованных сел, поселков городского типа и городов, полные названия которых подаются в конце работы под заглавием «Список сокращений обследованных населенных пунктов», что делает возможной репрезентацию ареального распространения анализированных единиц диалектной речи. Исследованные наименования, а

также примеры диалектной речи подаются при помощи единой фонетической транскрипции для записи украинской литературной и диалектной речи, представленной в I томе Атласа украинского языка. Сделан вывод, что зафиксированные номинации тесно связаны с литературными эквивалентами, хотя и имеют фонетические, а также лексико-семантические различия.

Ключевые слова: лексема, семема, коневодство, говор, средненадбужский ареал, Среднее Надбужье.

S. S. Polischuk,
Odesa National I. I. Mechnikov University,
Department of the Ukrainian Language

HORSE BREEDING VOCABULARY IN THE CONTEXT OF THE MIDDLE BUG AREA DIALECTS STUDY

The article is devoted to the lexico-semantic analysis of the horse gender terms fixed in the Middle Bug area dialects that function at the border of the South-Western and South-Eastern dialects of the Ukrainian language. Records and notes done in 65 settlements of the Middle Bug area are the source of the practical material. The names shortenings of the villages, urban settlements and towns are used in the article. The full names are listed at the end of the work under the title "The list of the names shortenings of the examined settlements" to represent the areal distribution of the analyzed dialect units. The examined names and the dialect speech examples are represented by means of the common phonetic transcription for recording the Ukrainian literary and dialect speech (the transcription is presented in the first volume of the Atlas of the Ukrainian Language). The conclusion is that the fixed names are connected with literary equivalents although they differ in phonetics, vocabulary and semantics.

Key words: lexeme, sememe, horse breeding, dialect, Middle Bug area, Middle Bug.